

Εργαστήριο Σπουδών Φύλου και Ισότητας

Λ. Συγγρού 134, 1^{ος} όροφος, 17671 Αθήνα, τηλ. 210 9210177-8, fax 210 9210178

<http://www.genderpanteion.gr>, e-mail: gender@panteion.gr

ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

**‘Το φύλο...Αλλάζει!
Έρευνα, Θεωρία και Πολιτική της Έμφυλης Πραγματικότητας στον 21^ο
αιώνα’**

**Ιούνιος 2 – 3, 2005
Πάντειο Πανεπιστήμιο
Αθήνα, Ελλάδα**

ΕΙΣΗΓΗΣΗ

Τασούλα Βερβενιώτη, Ιστορικός.

ΤΙΤΛΟΣ

**Η δεκαετία του 40 ως αφετηρία για την κατανόηση των όρων –και των
ορίων– της πολιτικής δραστηριότητας των γυναικών στην Ελλάδα.¹**

Η δεκαετία του 40 υπήρξε ιδιαίτερα «κρίσιμη» για την Ελλάδα. Ήταν μια δεκαετία πολέμων. Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος που για την Ελλάδα ξεκίνησε το 1940 με το Αλβανικό και η κατοχή με το μεγάλο αντιστασιακό κίνημα, καθώς και ο εμφύλιος που ακολούθησε, ως η βαριά κληρονομιά του, επιτάχυναν τις κοινωνικές διεργασίες που είχαν ήδη ξεκινήσει από το Μεσοπόλεμο. Όπως συμβαίνει συχνά σε περιόδους κρίσεων η παρουσία των γυναικών υπήρξε έντονη και δυναμική, τόσο στο πολιτικό όσο και στο στρατιωτικό πεδίο, παρόλο που οι γυναίκες δεν είχαν πολιτικά δικαιώματα, ούτε στρατεύονταν.

Η ανακοίνωση αυτή θα προσπαθήσει να αποδείξει ότι οι όροι αλλά και τα όρια της δράσης των γυναικών στη δεκαετία του 40 καθόρισαν και την πολιτική συμμετοχή και τις δραστηριότητες τους σχεδόν μέχρι το τέλος του 20^{ου} αιώνα για δύο κυρίως λόγους που και οι δυο είναι άμεσα συνδεδεμένοι με την πιο «δύσκολη» φάση της δεκαετίας, τον εμφύλιο. Πρώτον στον ελληνικό εμφύλιο η παρουσία των γυναικών ξεπέρασε τις υπάρχουσες –σε παγκόσμιο επίπεδο– νόρμες συμμετοχής γυναικών σε πολιτικά και στρατιωτικά τεκταινόμενα. Από τη μια η βασίλισσα Φρειδερίκη και οι Εντεταλμένες Κυρίες του Εράνου της με προεξάρχουσα μορφή τη Λίνα Τσαλδάρη, την πρώτη ελληνίδα υπουργό, και από την άλλη οι χιλιάδες γυναίκες της αριστεράς, επώνυμες και ανώνυμες, εξόριστες, φυλακισμένες και μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού Ελλάδας.

Ο δεύτερος λόγος είναι ότι ο ελληνικός εμφύλιος διεξήχθη στο πλαίσιο μιας παγκόσμιας αντιπαράθεσης, του Ψυχρού Πολέμου, και γι αυτό οι συνέπειες του, ο πολιτικός εμφύλιος, διήρκεσε σχεδόν δεκαπλάσιο χρόνο από τις στρατιωτικές επιχειρήσεις του (1946-1949). Ως συμβατική τομή θέτουμε το 1989, τη χρονιά που η ανθρωπότητα είδε να

¹ Το κείμενο είναι απλώς μια ομιλία και γι αυτό λείπουν οι παραπομπές.

γκρεμίζεται το τείχος του Βερολίνου και να «καταρρέει» η Σοβιετική Ένωση· χρονιά που σηματοδοτεί το τέλος του Ψυχρού Πολέμου. Το 1989 επίσης στην Ελλάδα ψηφίστηκε ο Νόμος για την «άρση των συνεπειών του εμφυλίου πολέμου» από τη «συγκυβέρνηση», τη συνεργασία δηλαδή της δεξιάς με την αριστερά, και το ελληνικό κοινοβούλιο αποφάσισε να σταλούν οι φάκελοι της αστυνομίας στην πυρά· να σβηστούν οι μνήμες του εμφυλίου.

Γιατί δεν ήταν μόνο τα γεγονότα αλλά και η μνήμη για τα γεγονότα της δεκαετίας του 40 και ειδικότερα του εμφυλίου, που σφράγισε συνολικά την ελληνική πολιτική σκηνή και καθόρισε και τους ρόλους των γυναικών σε αυτήν. Θα αναφέρουμε δύο ενδεικτικά παραδείγματα: το πρώτο αφορά την ψήφο και το δεύτερο το «κρύψιμο» των ανταρτισσών από τη συλλογική μνήμη.

Η διεκδίκηση της ψήφου

Ο ελληνικός εμφύλιος ως αντιπαράθεση δεξιάς – αριστεράς και ως ολοκληρωτικός πόλεμος δε διεξήχθη σε κάποια πεδία μαχών αλλά διαπέρασε όλη την κοινωνία και δεν άφησε περιθώρια για ουδετερότητα ούτε βέβαια στις γυναικείες οργανώσεις. Μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το 1946, υπήρξαν γυναίκες αλλά και γυναικείες οργανώσεις που υποστήριξαν ότι δεν ήταν ο κατάλληλος καιρός για να διεκδικήσουν την ψήφο, παρόλο που η συγκυρία ήταν ευνοϊκή. Στην Ιταλία και στη Γαλλία είχε δοθεί το εκλογικό δικαίωμα στις γυναίκες και η Ελλάδα είχε ψηφίσει την Χάρτα που ΟΗΕ που κατοχύρωνε την ισότητα δικαιωμάτων ανδρών και γυναικών και τυπικά είχε ισχύ νόμου. Το σκεπτικό αυτών των οργανώσεων ήταν ότι το επέβαλλαν «λόγοι υψίστου εθνικού συμφέροντος».

Το θέμα της ψήφου τέθηκε ξανά το 1949, την τελευταία χρονιά του ένοπλου εμφυλίου, όταν ο ΟΗΕ ζήτησε να εκπροσωπηθεί η Ελλάδα στη Επιτροπή Δικαιωμάτων των γυναικών. Ως αντιπρόσωπος της Ελλάδας στην Επιτροπή του ΟΗΕ στάλθηκε η Λίνα Τσαλδάρη. Ωστόσο η Λίνα Τσαλδάρη όχι μόνο το 1949 που διεκδικούσε το δικαίωμα της ψήφου, αλλά και το 1956 στην προεκλογική ομιλία της προς τις γυναικείες οργανώσεις υπερασπίστηκε με θέρμη το εθνικόφρον τρίπτυχο «πατρίς – θρησκεία – οικογένεια». Υποστήριξε ότι η ψήφος για τις ελληνίδες ήταν «εθνικόν καθήκον», το οποίο θα χρησιμοποιούσαν –επειδή ήταν ελληνίδες- «επ' αγαθώ του έθνους» και διαβεβαίωνε ότι «θα είναι πάντοτε η Ελληνίς το στήριγμα της οικογένειας» και ακόμα ότι για τις ελληνίδες «τα πρώτα των καθήκοντα θα είναι αι οικογενειακά υποχρεώσεις».

Πιο σημαντικό ίσως είναι ότι η Λίνα Τσαλδάρη –και ότι αυτή εκπροσωπούσε- διαχώρισε τη θέση της από εκείνες τις γυναίκες που είχαν εγκαταλείψει την οικογένειά τους και το σπίτι τους λόγω της συμμετοχής τους στην πολιτική –τις αριστερές δηλαδή που βρίσκονταν στη υπερορία, τη φυλακή ή στην εξορία. Τις θεωρεί «παραπλανηθείσαι» και «φοιτήσασαι εις τα σχολεία διαφθοράς συνειδήσεων» και ακόμα ότι «απέβαλον παν το ελληνικόν και παν το γυναικείον». Οι αριστερές γυναίκες δηλαδή όχι μόνο δεν ήταν πραγματικές ελληνίδες, αλλά ούτε και πραγματικές γυναίκες. Το έθνος και η οικογένεια αποτέλεσαν κυρίαρχα θέματα στην ατζέντα της αιματηρής σύγκρουσης που θόλωνε το πολιτικό τοπίο. Στον ελληνικό εμφύλιο *η πολιτική ταυτότητα υπερίσχυσε της γυναικείας*.

Το γεγονός είχε τραυματικές συνέπειες όχι μόνο για τη γενιά των γυναικών που βίωσαν τη δεκαετία του 40 αλλά και για τις επόμενες μεταπολεμικές γενιές. Η πολιτική ένταξη, που στην Ελλάδα ταυτίστηκε με την κομματική υποταγή, καθόρισε στάσεις, ρόλους, δράσεις και αποφάσεις των γυναικών αλλά και των γυναικείων οργανώσεων. Και επιπλέον ακόμα και σήμερα οι γυναικείες συλλογικότητες με δυσκολία «ακουμπούν» το θέμα της ελληνικής οικογένειας και πολύ περισσότερο στέκονται διστακτικές στον πατριωτισμό ή την εθνικοφροσύνη, στη γενναιότητα και την παλικαριά των ελλήνων ανδρών, στο συνολικότερο πλέγμα σχέσεων που συνηθίζεται να ονομάζουμε πατριαρχική κοινωνία.

Το «κρύψιμο» των ανταρτισσών από τη συλλογική μνήμη

Το δεύτερο παράδειγμα αφορά τις αντάρτισσες. Στηρίζεται στην έρευνα γραπτών μαρτυριών γυναικών για τον ελληνικό εμφύλιο. Τα συγκεκριμένα κείμενα καταγράφουν βιωμένες εμπειρίες που συνέβησαν στη διάρκεια της ζωής των συγγραφέων και τις οποίες η μνήμη, με την επιλεκτικότητά της, διατήρησε. Κάθε προσωπική ιστορία όμως με τις

αμέτρητες μικροϊστορίες της είναι διαλεκτικά συνδεδεμένη με τη μία, με τη μεγάλη ιστορία, γι αυτό όσο προσωπικές και αν είναι αντικατοπτρίζουν την εποχή τους.

Οι γραφές των γυναικών, ανεξάρτητα από την παράταξη στην οποία ανήκαν, είναι πολύ λιγότερες από των ανδρών (δε χρειάζεται να πω το γιατί). Στις 100 μαρτυρίες μόνο οι δέκα είναι γραμμένες από γυναίκες και από αυτές -με «χοντρικούς» υπολογισμούς- οι γυναίκες της αριστεράς έχουν γράψει τις εννιά, ενώ της δεξιάς μία (εδώ ίσως χρειάζεται αλλά δεν έχουμε χρόνο). Οι μαρτυρίες των αριστερών γυναικών διακρίνονται, ανάλογα με το βίωμα, σε τρεις κατηγορίες: εξόριστων, φυλακισμένων και μαχητριών του Δημοκρατικού Στρατού. Πρόκειται για σχεδόν 100 τίτλους.

Οι δεκαετίες 50 και 60 είναι δεκαετίες σιωπής. Στην Ελλάδα, δεν εκδίδονται μαρτυρίες. Οι εκδόσεις αρχίζουν τη δεκαετία του 70 και όλες αφορούν την εξορία. Τη δεκαετία του 80 αρχίζουν να εκδίδονται οι μαρτυρίες για τις φυλακές. Η έκδοσή τους συμπίπτει με την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία και την αναγνώριση της «Εθνικής» Αντίστασης (1982). Η μνήμη που καταγράφεται είναι ηρωική/ μαρτυρική και φέρνει τη σφραγίδα του διπολικού σχήματος του Ψυχρού Πολέμου. Ο εμφύλιος αποσιωπάται. Οι πρώην πολιτικές κρατούμενες υποστηρίζουν ότι διώκονται για την αντιστασιακή τους δράση στην κατοχή και σε καμιά μαρτυρία δεν αναφέρεται ότι υπήρχαν μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού στη φυλακή.

Η πρώτη μνεία γι αυτές απαντάται στα μέσα της δεκαετίας του 1990. Έχει μεσολαβήσει το 1989 και κάποιο εύλογο χρονικό διάστημα για να αφομοιωθεί το γεγονός. Στο πρώτο κείμενο, το 1996, η παρουσία ανταρτισσών στη φυλακή δίνεται άτολμα. Το κείμενο αναφέρεται σε «χωριατοπούλες που είχαν πιαστεί στο Δημοκρατικό Στρατό» χωρίς να διευκρινίζεται αν οι χωριατοπούλες ήταν μαχήτριες ή 'άμαχος πληθυσμός'.

Στα τέλη της δεκαετίας του 90, στα τέλη του 20^{ου} αιώνα δηλαδή, αρχίζει να ξεπροβάλλει μέσα από τις αφηγήσεις το πλήθος και η δυναμικότητα της παρουσίας των ανταρτισσών μέσα στη φυλακή. Προεξάρχουσα μορφή η Καπετάνισσα Τζαβέλαινα (Ντίνα Κατοπόδη), η οποία υπήρξε αντάρτισσα του ΕΛΑΣ -όχι όμως μέλος γυναικείας διμοιρίας-, επικηρυγμένη στη διάρκεια του εμφυλίου και «απομονωμένη» από την κομματική ηγεσία. Στις μαρτυρίες καταγράφεται επίσης ότι οι αντάρτισσες δεν ήταν καλοδεχούμενες από την κομματική ηγεσία της φυλακής.

Τη δεκαετία του 90 αρχίζουν να εκδίδονται και μαρτυρίες μαχητριών. Οι πρώην μαχήτριες αφηγούνται τη ζωή τους και δεν επικεντρώνονται στη δράση τους, όπως οι εξόριστες που καταγράφουν συγκεκριμένες εμπειρίες από τα στρατόπεδα (Χίος - Τρίκερι - Μακρόνησος - Τρίκερι). Αρχίζουν την αφήγηση από τα παιδικά τους χρόνια και την οικογένειά τους «Αρχίζω από την παιδική μου ηλικία και θα σταθώ περισσότερο στον πατέρα μου» ή από το χωριό τους «Στα ριζά του Παρνασσού, με φάτσα τον Καλλίδρομο, δεξιά τη Λιάκουρα και ζερβά τη Γκιώνα υπάρχει ένα όμορφο χωριό, η Μαργιολάτα». Σε μια μαρτυρία οι σελίδες για το ΔΣΕ αποτελούν περίπου το 10% (30 σελίδες) του όλου κειμένου. Η δράση τους στο ΔΣΕ εμφανίζεται ως συνέπεια των διώξεων της προσωπικής (όπου η ηλικία το επιτρέπει) εαμικής αντιστασιακής δράσης, ή της οικογενειακής για τις νεότερες. Οι μαρτυρίες των μαχητριών του ΔΣΕ δίνουν την αίσθηση μιας απολογίας, μια δημόσιας εξήγησης, γιατί και πώς έγιναν μάχιμες, γιατί υπερέβησαν το φυλετικό ρόλο και έκαναν κάτι κοινωνικά απαγορευμένο.

Η μεγάλη συμμετοχή των γυναικών στο Δημοκρατικό Στρατό αποτέλεσε ένα ανατρεπτικό γεγονός για όλη την ελληνική κοινωνία, το οποίο ήταν δύσκολο να το κατανοήσει, να το ερμηνεύσει και να το εντάξει -ακόμα και σήμερα- στη συλλογιστική της.

Στη διάρκεια του εμφυλίου η παρουσία τους είχε καταγγεληθεί από την «εθνικόφρονα» δεξιά στα «ευήκοα ώτα» μιας κοινωνίας όπου η «τιμή» της γυναίκας συνδεόταν με την «τιμή» της οικογένειας και τα δύο μαζί με την ύπαρξη παρθενικού υμένα στις ανύπαντρες και την απουσία σχέσεων με άντρες εκτός οικογένειας για τις παντρεμένες. Και αν, σύμφωνα με την επίσημη ρητορική της δεξιάς, οι μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού ήταν «ξενοκίνητοι συμμορίτες» και «Βούλγαροι» (προαιώνιοι εχθροί των ελλήνων), οι γυναίκες δεν θεωρήθηκαν μόνο «βουλγάρες» αλλά και «πουτάνες». Η αντίληψη ότι οι μαχήτριες είχαν σχέσεις με πολλούς άντρες ταυτόχρονα ήταν κυρίαρχη και ριζωμένη βαθιά στους

ανθρώπους της εποχής. Το «βουλγάρα» ξεπεράστηκε πιο εύκολα από το «πουτάνα», γεγονός που οι μαχήτριες το βίωσαν τραυματικά.

Τις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες ο προσδιορισμός της «πουτάνας» κρεμόταν σαν δαμόκλειος σπάθη πάνω από τα κεφάλια των γυναικών που τολμούσαν να έχουν πολιτικές δραστηριότητες. Η μετά τη μεταπολίτευση και ελαφρώς επ' αριστερά κλίνουσα ελληνική δημοκρατία προσπερνούσε το γεγονός της ύπαρξης μεγάλου αριθμού ενόπλων γυναικών αποσιωπώντας το. Και η *σιωπή αποτελεί έναν από τους ισχυρότερους κοινωνικούς αποκλεισμούς*. Επιπλέον η ύπαρξη των ανταρτισσών ερχόταν σε αντίθεση και με το δημόσιο λόγο, τη δημόσια εικόνα του αριστερού, και κυρίως της αριστερής «ιδεολογού».

Οι μαρτυρίες των εξόριστων γυναικών εκδόθηκαν πρώτες και γιατί σύμφωνα με τη συλλογική μνήμη της αριστεράς στην εξορία στέλνονταν οι ιδεολόγοι, που δεν είχαν ασκήσει βία αλλά είχαν υποστεί. Το ίδιο μπορούσαν να ισχυριστούν και το ισχυρίστηκαν οι φυλακισμένες για πολιτικά αδικήματα. Οι αντάρτισσες δεν διώκονταν για τις ιδέες τους, αλλά γιατί κρατούσαν όπλο. Και αν η χρήση βίας μπορούσε να δικαιολογηθεί -ακόμα και να συγχωρεθεί ή να επαινεθεί- σε έναν άντρα, ήταν πολύ δύσκολο να γίνει αποδεκτή για μια γυναίκα. Επιπλέον η ύπαρξη ανταρτισσών αποσιωπήθηκε και γιατί οι περισσότερες ήταν επιστρατευμένες.

Επιπλέον η χρήση όπλου ερχόταν σε αντίθεση με τη δυτική παράδοση που έχουμε κληρονομήσει, η οποία αποδέχεται τη σύνδεση των γυναικών με την ειρήνη και των αντρών με τον πόλεμο. Αυτή μεταφέρεται μέσα από μύθους, αναμνήσεις και ιστορίες στις οποίες οι άντρες μάχονται και οι γυναίκες μένουν σπίτι και χύνουν δάκρυα για τις αναπόφευκτες τραγωδίες του πολέμου. Η εικόνα συνεχώς ανακατασκευάζεται από τις γυναίκες και ενδυναμώνεται από τους άντρες.

Γι αυτό όταν το 1978 εκδόθηκε από τον Σαράντη Πρωτόπαπα – Κικίτσα το βιβλίο *Χη Μεραρχία του ΕΛΑΣ*, παρόλο που η Χ Μεραρχία είχε τρεις Διμοιρίες ανταρτισσών στις 512 σελίδες του βιβλίου αφιερώνεται μόνο μιάμιση σειρά για τις αντάρτισσες, που αποκαλούνται «επονίτισσες». Στη συγκεκριμένη περίπτωση η παρουσία τους δεν μπορούσε να αποκρυφτεί, γιατί χάρη σε αυτές, που πολλοί ακόμα και σήμερα θεωρούν ότι έπαιξαν «διακοσμητικό ρόλο», είχαν νικήσει οι αντάρτες.

Είκοσι τρία χρόνια αργότερα στις 1.315 σελίδες της *Ιστορίας του Ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949* του Γιώργου Μαργαρίτη για τις μαχήτριες του Δημοκρατικού Στρατού γράφονται μόνο 4 σελίδες. Αξίζει όμως να σημειώσουμε ότι οι μαχήτριες αποτελούσαν το 1949 το μισό δυναμικό του ΔΣΕ: 30% στα μάχιμα τμήματα και 70% στις υπηρεσίες. Το ποσοστό αυτό μπορεί να συγκριθεί μόνο με τη συμμετοχή των γυναικών στο Κομμουνιστικό Κόμμα του Περού, το Φωτεινό Μονοπάτι, και αποτελεί μια πρόσκληση για τον ιστορικό να κατανοήσει με πιο τρόπο συμπεριφέρεται ένας στρατός όταν τα μισά μέλη του είναι γυναίκες. Παρόλα αυτά κάτι τέτοιο δε συνέβη.

Επίλογος

Και βέβαια δεν πρόκειται για μια συνωμοσία των αντρών, καπετάνιων ή ιστορικών, απέναντι στις γυναίκες. Ούτε έχει νόημα να μιλάμε για αλήθεια ή για ψέματα. Πρόκειται για μια μάχη ανάμεσα στις ποικίλες αλήθειες και ψέματα, γιατί κάθε άτομο, κοινωνική ομάδα, πολιτικό κόμμα ή καθεστώς έχει ανάγκη να επιβεβαιώσει και να δικαιώσει την ύπαρξη του. Επενδύει σε ένα παρελθόν για να εξασφαλίσει το μέλλον του. Η ιστορία αναφέρεται στο παρελθόν, αφορά το μέλλον και ορίζεται από το παρόν. Γι αυτό κάθε γενιά γράφει την ιστορία με το δικό της τρόπο, ανακαλύπτει τις δικές της αλήθειες.

Οι όροι και τα όρια της δράσης μιας κοινωνικής ομάδας –στην ιστορία και τη ζωή- είναι συνάρτηση των γενικότερων κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών και πολιτισμικών συνθηκών. Και αυτές οι τελευταίες αναπαράγονται αλλά και μετασχηματίζονται με τη δράση των κοινωνικών ομάδων, στη δική μας περίπτωση, των γυναικών. Το φύλλο... αλλάζει, όπως λέει και ο τίτλος του συνεδρίου.